

УДК 355.46(477)«1944-1946»

Галина Стародубець, д-р. історичних наук, професор, завідувач
кафедрою всесвітньої історії, Житомирський державний університет
ім. Івана Франка, Україна, м. Житомир

Особливості кадрового забезпечення винищувальних батальйонів західних областей України в 1944-1946 рр.

Аналізуються способи і методи формування винищувальних батальйонів в західних областях УРСР в 1944-1946 рр. з огляду на перебіг подій, які безпосередньо впливали на їх характер.

Ключові слова: винищувальні батальйони, західні області України, радянська влада, український повстанський рух.

**Галина Стародубець. Особенности кадрового обеспечения
истребительных батальонов западных областей Украины в
1944-1946 гг.**

Анализируются способы и методы формирования
истребительных батальонов в западных областях Украины в 1944-
1946 гг. исходя из происходящих событий, которые непосредственно
влияли на их характер.

Ключевые слова: истребительные батальоны, западные
области Украины, советская власть, украинское повстанческое
движение.

**Galina Starodubets. The peculiarities of personnel support of
destructive battalions in Western regions of Ukraine in 1944-1946
years**

The reasons and forms of forming of destructive battalions in Western
regions of URSR in 1944-1946 years in accordance with the events which
directly influenced on their character are analyzed.

Keywords: destructive battalions, Western regions of Ukraine, Soviet
power, Ukrainian rebellious movement.

Складність і суперечливість суспільно-політичних процесів, котрі мали місце у західноукраїнському регіоні на зламі 1940—1950-х років, традиційно вже багато десятиліть поспіль детермінують розгортання гострих дискусій як у наукових колах, так і в рамках суспільного обговорення. Предмет нашого дослідження - винищувальні батальйони (далі - ВБ - автор) західних областей України - під різними кутами зору висвітлювався у наукових студіях І.Біласа, В.Сергійчука, Ю.Киричука, Д.Веденєєва та Г.Биструхіна, О.Безносюка [1], В.Ільницького [2], Ю.Кульгавець [3]. Проблема генези винищувальних батальйонів у 1944—1945 роках, їх кадровий і національний склад, а також роль у руйнуванні запілля УПА уже розглядалася авторкою у попередніх публікаціях [4;5]. Мета нашої статті - проаналізувати способи та методи мобілізації до лав винищувальних батальйонів з огляду на перебіг подій, які безпосередньо впливали на їх характер.

Відразу після звільнення західних областей України від німецьких окупантів гостро стало питання відновлення тут радянської влади. Проблема полягала у тому, що йшлося не стільки про відновлення політичного устрою, насадженого в регіоні ще до війни, скільки про його фактичне встановлення, тобто «другу радянізацію». Адже західноукраїнське населення встигло досить швидко розчаруватися в більшовицькій моделі української державності й стало активно проявляти антирадянські настрої. На тлі масштабного розгортання збройного антирадянського руху Опору у формі націоналістичного підпілля та УПА влада не мала достатньо сильної підтримки серед місцевого населення, тому змушена була вкотре «експортувати» сюди як основні партійно-державні інститути, так і керівні управлінські кадри.

Новоприбулі управлінці були слабо обізнані з особливостями способу життя, господарських, культурних традицій місцевого населення. Представники влади в особі партійних керівників, голів виконкомів Рад, начальників управлінь та керівників підрозділів силових структур (НКДБ, НКВС, прокуратури, судів), як правило, мали за плечима кривавий досвід радянської 1920-1930-х років на українських землях, в основі якого лежало гасло - «будь-які жертви в ім'я інтересів держави виправдані. Мета виправдовує будь-які засоби» [6,с.175]. Виховані в системі жорстко централізованої владної ієрархії, де слово керівництва - закон, обов'язковий до виконання поза всякою спробою обговорення, набутий раніше досвід вони намагалися екстраполювати на реалії Західної України. В умовах гострого збройно-політичного протистояння з УПА та націоналістичним підпіллям головна ставка робилася на силові методи придушення організованого спротиву заходам радянської влади. Однак, роль «батога» мали виконувати не тільки спеціальні підрозділи державних карально-репресивних органів, передусім, НКДБ та НКВС, але й парамілітарні формування (винищувальні батальйони, групи охорони громадського порядку, групи сприяння, групи самооборони тощо), кадровий склад яких формувався б з місцевого населення.

Ситуація ускладнювалася практичною відсутністю підтримки радянської влади у місцевому соціосередовищі. За оптимістични-

ми підрахунками партійних лідерів Рівненщини, на початок 1945 року влада могла розраховувати на симпатії 40% населення, тоді як число учасників і прихильників українського самостійницького руху сягало 60% [7, арк. 12]. В означуваний нами період населення західноукраїнського регіону, в масі своїй, радянську владу в особі її представників та інституцій сприймало як «чужу», окупаційну, тому всіляко опиралося спробам залучення, прямим чи опосередкованим, несення служби на її користь. Йдеться, насамперед, про службу в лавах Червоної Армії, призначення на посади голів та секретарів сільрад, вступ до лав парамілітарних формувань тощо.

Відтак перші винищувальні батальйони на теренах західних областей України, котрі з'явилися відразу після звільнення окремих районів від німецьких загарбників, формувалися «з партійно-радянського активу, комсомольців, безпартійних, фізично здорових чоловіків та жінок» [2, с. 50]. Значною була частка демобілізованих з лав Червоної Армії та партизанських загонів. Однак, така практика мобілізації до лав винищувальних батальйонів виявилася неефективною. Перший секретар Ровенського обкому партії В. Бегма на одній з обласних нарад в січні 1945 року змушений був визнати, що «в багатьох районах батальйони організовані неправильно. Створили винищувальні батальйони, втягнувши наш партійно-радянський актив, який прибув зі східних областей, і незначну кількість місцевого населення, котре перетворилося в загони по самоохороні і значних результатів по знищенню банд не дає. Оскільки актив не знає місцевості, не обстрілює, то часто проходить безрезультатно, або мають незначні успіхи» [7, арк. 91]. Було цілком очевидно, що без масової участі місцевого населення, парамілітарні формування стануть мертвонародженим творінням влади. Тому місцеве керівництво шукало способи виправлення ситуації шляхом мобілізації до лав ВБ якомога ширшого кола мешканців регіону.

Можна стверджувати, що в 1944-1945 роках мобілізаційна кампанія носила швидше примусовий, аніж добровільний характер. З метою залучення місцевого населення до боротьби проти українських повстанців (а саме в цьому полягало основне завдання ВБ) більшовицька влада застосовувала різноманітні методи, в тому числі й силові. Наприклад, у серпні 1945 р. у селі Секунь Седлищанського району Волинської області енкаведисти «зловили 12 осіб, повезли їх у райцентр, тримали в підвалі доти, доки вони не погодилися записатися у «стрибки» (так в народі називали бійців ВБ - автор)» [8, арк. 40]. В с. Похівка Богородчанського району Станіславської області 5 грудня арештували 7 чоловіків (серед них і демобілізовані з Червоної Армії за те, що відмовилися взяти зброю). По тижневі з тюрми їх збитих випущено» [9, арк. 364]. Цілком слушно зазначає автор одного з оунівських документів, що «НКВС та інші партійні шпурі арештантами, побоями, допитами, погрозами змушували призначених до стрибків підписувати заяви про добровільний вступ у міліцію, а опісля тим самим способом примушували брати зброю, та робити службу. Як демобілізовані, так і інші ставлять пасивний опір, вживають усіх заходів, щоб уникнути цього «почесного обов'язку». ... Тільки одиниці, які мають вже забагато гріхів проти власного народу, щиро послуговуються їй на цьому відтинкові» [9, арк. 364]. Опосередкованим свідченням домінування у 1944-1945 роках саме такого підходу до кадрового наповнення лав ВБ є той факт, що наприкінці 1945 р. виникла необхідність у проведенні їх «чистки». В результаті «у всіх західних областях із лав ВБ було відрядовано 12724 особи, з яких 486 заарештували за зв'язки з підпіллям» [10, арк. 58].

Мотивація вступу до лав винищувальних батальйонів у кожного з бійців була різною і впродовж зазначеного нами періоду зазнавала трансформацій. У 1944-1945 роках «багато хто йшов туди, щоб охоронитись від фронту. Деяку частину складали ті, хто укривалися, а опісля добровільно зголосилися до НКВС» [9, арк. 302]. Значних зусиль докладалися представниками влади для того, аби залучити до служби у ВБ «зловлених в облавах, заарештованих, а потім на певних умовах звільнених, а також тих, хто зголосився з повинною» [9, арк. 364]. Досить потужним стимулом вступу західноукраїнських юнаків до винищувальних батальйонів була наявність альтернативи примусового вступу до шкіл ФЗО (школа фабрично-заводського навчання — автор) з подальшим працевлаштуванням на заводах, шахтах і фабриках східних регіонів УРСР.

У перші місяці формування винищувальних батальйонів їх лави активно поповнювалися поляками. Для прикладу, «на 1 січня 1945 р. у винищувальних батальйонах Дрогобицької області їх нараховувалося 1288, що складало близько 23%» [2, с. 55], «із 4232 учасника винищувальних батальйонів Тернопільської області поляками були 2310 (54,5%)» [11, арк. 187]. Схожою була картина й у інших західноукраїнських областях. На таку особливість відбору бійців звертають увагу автори документів українського націоналістичного підпілля, підкреслюючи, що «в кожному райцентрі

і містечку є винищувальний батальйон, зложений переважно з неукраїнського елементу» [9, арк. 302]. Ситуація змінилася тільки у 1945 році, по-перше, у зв'язку з розгортанням переселенських акцій стосовно населення польської національності й, по-друге, внаслідок організованої НКВС кампанії масових кадрових чисток винищувальних батальйонів від поляків, огульно підозрюваних у зв'язках з Армією Крайовою, чи звинувачуваних у насильницькому поводженні з українцями.

З другої половини 1945 року, а особливо - після так званої Великої блокади (січень—квітень 1946 року) спостерігалися суттєві зміни в суспільних настроях населення Західної України. Переважна його більшість розгублено спостерігала позитивну динаміку процесу відновлення радянської влади в усіх сферах життя. Будучи в епіцентрі жорстокого збройного протистояння українського самостійницького руху та держави, насамперед, в особі радянських органів внутрішніх справ, місцеве населення поза своєю волею було поставлене в умови вибору. Маючи альтернативу примусово переселення до Сибіру, Казахстану, районів Крайньої Півночі чи Донбасу, сільська молодь воліла добровільно зголошуватися в стрибки.

У тогочасних звітах та повідомленнях учасників повстанського руху знаходимо різні оцінки діяльності бійців винищувальних загонів. Автор одного з них повідомляє, що «більшість з них старається не шкодити населенню, але є між ними й голода. В с. Крехів (Дрогобищина) стрибки — українці самі вишуквали й витягали наших людей з крижок. Деякі з них навчилися вже грабувати. В своєму селі звичайно не грабують, але роблять це в інших, де їх не знають» [9, арк. 302]. Схожою була ситуація й на Рівненщині, де місцеві «стрибки бродять в лісах, роблять засідки і вбивають цивільне населення під нашою маркою. ... Також ходять по довколишніх селах, грабують і вбивають тих, хто ховається від мобілізації» [12, арк. 40].

Як слушно зауважує О. Сушук, «отримані широкі повноваження, відсутність належного контролю, всюдозволеність усіх цих загонів призвело до того, що, отримавши зброю вони почали займатися грабежем і розбоями» [13]. Така поведінка стрибків носила настільки поширений характер, що стала навіть предметом обговорення 17 лютого 1945 р. на обласній нараді секретарів райкомів партії Ровенської області за участю Хрушова. Аналізуючи причини негативного сприйняття місцевим населенням парамілітарних формувань, начальник Костопільського районного відділу НКВС М. Воронін заявив, що «їх не долюблюють, так як в минулому і часом тепер вони допускають факти порушення революційної законності, дискредитують себе — заходять, забирають те, чого не варто» [14, арк. 35]. Загалом, за висновками вітчизняних дослідників, «попри партійні настанови та рішення обкомів і райкомів щодо «зміцнення боездатності» ці злочинні дії, можливо, у менших масштабах, усе ж тривали протягом усього часу існування цих структур» [2, с. 65].

Наприкінці 1945 року в умовах розгортання передвиборчої кампанії до Верховної Ради СРСР спостерігалася помітна активізація боївків ОУН та УПА. Для забезпечення безперешкодного проведення виборів влада сконцентрувала в Західній Україні значну військову потугу. Зокрема, «впродовж січня-квітня 1946 р. тут було розміщено понад 3500 гарнізонів регулярних військ, що нараховувало понад півмільйона бійців. Окрім стаціонарних гарнізонів, існували рухливі відділи чисельністю від 20 до 100 осіб. У кожному більшому населеному пункті з місцевого населення створювано винищувальні батальйони» [15, с. 9-10]. Були так само суттєво підсилені новоприбулими кадрами штати місцевих підрозділів органів внутрішніх справ, що дозволило практично завершити їх комплектацію.

З метою правового упорядкування в організації та діяльності винищувальних батальйонів наприкінці 1945 року було прийнято низку офіційних документів: 13 листопада - директиву НКВС УРСР №8/156936 і 27 листопада - рішення ЦК КП(б)У у відповідності з ними реорганізовувалися вже існуючі батальйони та створювалися нові [11, арк. 287-291]. Начальників місцевих підрозділів внутрішніх справ було піддано критиці за низький рівень результативності діяльності винищувальних батальйонів. Їх звинувачували в політичній короткозорості, нерозумінні глибини суті «політичного і практичного смислу існування парамілітарних формувань як вияву народного руху за практичну участь в ліквідації бандитизму». Як наслідок - з кінця 1945 року спостерігається очевидне поживлення роботи управлінь і відділів НКВС та НВДБ зі створення та організації діяльності винищувальних батальйонів.

Виборча кампанія 1946 року стала своєрідним Рубіконом для обох сторін - радянської влади та самостійницького руху. У цій ситуації владі важливо було не стільки залучитися масовою підтримкою своєї політики з боку місцевого населення, скільки продемонструвати її. Тому кожен випадок добровільного зголошення місцевих мешканців вступу до винищувальних батальйонів або

груп сприяння, прихід «з повинною» бійців УПА чи учасників повстанського підпілля широко розтиражовувався засобами більшовицької пропаганди з тим, аби засвідчити «народний характер» радянської влади на тлі «злочинної сутності» українського самостійницького руху.

Не випадково в наказі наркома внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенанта В.Рясного від 13 листопада 1945 року першим пунктом зазначалося: «Начальниками районних штабів призначити чекістів, котрі знають українську мову, взявши таких з будь-яких відділів органів НКВС, які володіють організаторськими здібностями. Назначити на ці посади також з числа дільничних уповноважених міліції з місцевих українців, котрі показали себе відданими радянській владі активною боротьбою з бандитами, які користуються авторитетом серед місцевого населення і перевірені у справі працівників радянських органів з місцевих українців. Слід пам'ятати, що справді народний рух за знищення бандитів краще можуть організувати місцеві працівники, віддані нам (виділення наше - автор)» [11, арк.288]. З метою залучення на свій бік таких людей рекомендувалося, окрім методів репресивного характеру, використовувати різноманітні заохочення - грошові премії, відзначення грамотами, можливість кар'єрного росту тощо.

Варто зазначити, що відсутність належного матеріального стимулу бійців парамілітарних формувань у 1944—1945 роках виступала серйозним стримуючим чинником їх розвитку. «Ігнорування важливої проблеми матеріального забезпечення бійців з боку органів внутрішніх справ та держбезпеки призводило до втрати зацікавленості командирами у житті дієвих заходів щодо знищення підпілля, бійці перетворювалися на мародерів, чинили грабежі та насильства» [3, с.378]. Тому після появи наказу В.Рясного питання реорганізації винищувальних батальйонів стало предметом обговорення не тільки на рівні управління НКВС, але й було включене до порядку денного засідань бюро західноукраїнських обкомів КП(б)У.

Для прикладу бюро Тернопільського обласного комітету партії питання про стан винищувальних батальйонів у районах області розглянуло 2 лютого 1946 року. На підставі аналізу результатів їх роботи було зроблено дуже невтішні висновки. По-перше, виявлялося, що в районах бойова і оперативна діяльність ВБ перебуває у вкрай незадовільному стані. На думку обласного керівництва, причин цього було кілька: «1) недоукомплектованість до штатної положеності; 2) недостатнє залучення особового складу до участі в операціях по боротьбі з бандитами; 3) слабкий рівень політичної підготовка та дисципліни особового складу; 4) самотуснення начальників райвідділів НКДБ від керівництва ВБ; 5) засилля в лавах винищувальних батальйонів ворожого елементу, внаслідок чого є випадки прямої зради, блягузтва і переходу на сторону ворогів; 6) переважна більшість начальників не відповідає своєму призначенню і не забезпечує організаційної і бойової роботи з особистим складом» [16, арк.19]. Свідченням низького рівня професійної діяльності винищувальних батальйонів були численні факти розроблення окремих з них повстанськими бійками, неодинокі випадки переходу озброєних бійців загонів до лав УПА чи оунівського підпілля, зростання кількості невдало проведених антиповстанських акцій.

Шляхів покращення ситуації владою бачилося кілька. Насамперед йшлося про кадрові чистки, результатом котрих мала стати заміна некомпетентних начальників районних штабів винищувальних батальйонів, перегляд особового складу батальйонів з метою виявлення підозрюваних у зв'язках з повстанцями з подальшим арештом їх як бандпособників. Важливе значення надавалося створенню в кожному ВБ мережі інформаторів («осведомителів»), завдання яких полягало у тому, щоб вчасно викривати «ворожу агентуру», прояви антирадянських настроїв і т.п.

Відповідальність за стан бойової, оперативної та політичної підготовки винищувальних батальйонів розподілялася між начальниками районних відділів НКДБ НКВС та першими секретарями райкомів КП(б)У. Процес реорганізації ВБ мав завершитися до середини березня 1946 року. Зокрема, Тернопільський обком НКДБ «не пізніше 15 березня створити в кожному селі винищувальні батальйони в кількості 25-30 чоловік. У кожному винищувальному батальйоні виділити командира і заступника по політичній частині, кандидатуру якого в обов'язковому порядку затвердити на бюро райкому» [17, арк.91].

Надзвичайно важливе значення надавалося питанню організації політико-виховної роботи з кадровим складом парамілітарних формувань. Вирішення цієї проблеми вимагало розв'язання двох завдань - з одного боку, підвищення рівня загальноосвітньої підготовки бійців ВБ, а з іншого - їх політичної грамотності. У масі своїй стрибки, як і більшість сільського населення регіону,

мали хіба-що початкову освіту, але саме вони виступали потенційним кадровим резервом на заміщення номенклатурних посад рівня села та району. Тому партійне керівництво, намагаючись надати їм більш «презентабельного» вигляду, «зобов'язало завідувачого обласним відділом народної освіти т. Голого організувати загальноосвітнє навчання з дільничними уповноваженими і групами винищувальних батальйонів безпосередньо на міліцейських дільницях на базі вечірньої середньої школи для дорослих» [16, арк.92].

Контроль за питанням підвищення ідейно-політичного рівня бійців парамілітарних формувань передавався під особисту відповідальність перших секретарів райкомів КП(б)У, яким рекомендувалося «виділити кращих комуністів, комсомольців і закріпити їх за міліцейськими дільницями для проведення партійно-політичної роботи на дільницях» [16, арк.92]. З метою організації безперервності політичної освіти кожен дільничний уповноважений забезпечувався примірниками центральних і районних газет та іншою періодичною літературою.

Починаючи з 1946 року, влада намагалася активніше використовувати матеріальні стимули заохочення бійців парамілітарних формувань. Головам виконкомів райрад і секретарям райкомів партії рекомендувалося корінним чином покращити матеріально-побутові умови дільничних уповноважених міліції. Відтак кожному з них виділялася квартира з присадибною ділянкою поблизу розміщення дільниці винищувального батальйону, а також домашня худоба - корова чи телиця [17, арк.92]. Як правило, для реалізації таких цілей використовували будинки та майно, реквізовані у виселених родин повстанців. Зрозуміло, що така форма «оплати праці» сприяла загостренню громадянського протистояння не тільки на рівні окремих населених пунктів, але у масштабах регіону, де одна зі сторін конфлікту (у цьому випадку - бійці винищувальних батальйонів) була прямо зацікавлена в успішних результатах проведення різного роду репресивних акцій, головним чином, виселення родин учасників повстанського руху, а інша - переважна більшість місцевих мешканців, розглядала їх як «прислужників» більшовицького режиму.

Отже, впродовж 1944—1946 років основними джерелами кадрового наповнення винищувальних батальйонів були: 1) службовці радянських установ та організацій; 2) демобілізовані бійці Червоної Армії та партизанських загонів; 3) місцеві «активісти» та комсомольці; 4) колишні учасники УПА, котрі легалізувалися з огляду на амністії; 5) сільська безпартійна молодь, котра ухилялася від військової та трудової мобілізації. Способи та методи кадрового набору до лав винищувальних батальйонів змінювалися з огляду на військово-політичну ситуацію, яка мала місце в означуваний нами відрізок часу. Аналіз документів дає підстави вважати, що в 1944—1945 роках резервом добровільного вступу до лав ВБ виступала незначна частина місцевого українського населення, однак після Великої блокади (січень-квітень 1946 р.) коло «добровольців» значно розширилося. Причиною таких змін виступало, по-перше, послаблення позицій українського повстанського руху, по-друге, низка здійснюваних владою заходів, спрямованих на моральне та матеріальне заохочення рядового та офіцерського складу парамілітарних формувань.

Список використаних джерел

- Безносук О.П. Діяльність винищувальних батальйонів та груп охорони громадського порядку на Прикарпатті в 1944-1945 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Переяслав-Хмельницький, 2008. - 20 с.
- Ільницький В. Створення та діяльність у західних областях УРСР радянських парамілітарних формувань (1944-1954 рр.) / В.Ільницький // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 2011. - №2 (37). - С.47-82.
- Кульгавець Х. Винищувальні батальйони та групи охорони громадського порядку у боротьбі із націоналістичним підпіллям у західних областях УРСР (1944-1950 рр.) [Електронний ресурс] / Х.Кульгавець // Форум права. - 2009. - №3. - С.373-382. - Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09kxuzou.pdf>.
- Стародубець Г. Створення та діяльність винищувальних батальйонів у рамках українського повстанського запліла (1944—1945 рр.) / Г.Стародубець // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. - Тернопіль, 2010. - Вип.2. - С.172-178.
- Стародубець Г. Радянські парамілітарні формування у боротьбі з оунівським підпіллям у західних областях України / Г.Стародубець // Наукові зошити національного університету «Острозька академія». - Острог, 2010. - Вип. 16. - С.167-177.
- Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь расклевывание и голодомор / Дмитрий Гойченко. - Київ, 2013. - 400 с.
- Державний архів Рівненської області (далі - ДАРО). - Ф.400. - Оп. 1. - Спр.50.
- Центральний державний архів вищих органів влади України. - Ф.3833. - Оп.1. - Спр.176.

9. Галузевий державний архів СБ України (далі - ГДА СБ України). - Ф. 13. КДВ. - архів №376. - Т.71.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф. 1. - Оп.23. - Спр.2966.
11. ГДА СБ України. - Ф. 13. КДВ. - архів №372. - Т.97.
12. Там само. - архів №376. - Т.62.
13. Сушук О. Використання винищувальних батальйонів радянськими карально-репресивними органами у боротьбі з ОУН та УПА на Волині (1944-1953) [Електронний ресурс] / О.Сушук. — Режим доступу: http://vuzl_ib.com/content/view/1669/52/
14. ДАРО. -Ф.400. -Оп.1. -Спр.51.
15. Радянські виборчі кампанії в Західній Україні (1946-1951 роки). Збірник документів і матеріалів / [упор, і відп. ред. О.Й. Стасюк]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І Крип'якевича. - Львів, 2011. - 776 с
16. Державний архів Тернопільської області. -Ф.П-1. -Оп. 1. -Спр.458.
17. Там само. - Спр.461.